

Oral History of Displaced Persons about the Tragedy of the Great Famine in Ukraine as an Instrument of Discredit of Ukrainians in Postwar Europe (1945 – Beginning of 1950s)

UDC: 94:341.485]1932/1933":1945/1953"

DOI: 10.15421/172221

Boriak Tetiana

Ph.D., Assoc. Prof., <https://orcid.org/0000-0002-7472-0014>, tetiana.boriak@fulbrightmail.org*Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)**Vilnius University (Vilnius, Lithuania)*

Abstract

The goal of the research. To investigate how repatriation of Ukrainians after the Second World War influences narrative about the famine that was made public during their stay in the DP camps in Western zone of occupation and to learn conditions of formation of an ideological cliché about witnesses of the famine as Nazis collaborators. In conditions of full-scale of aggression of Russia against Ukraine it is actual to figure out peculiarities of mass transfer of Ukrainians to the West during and after the war, preserving by them feeling of belonging to certain ethnical communities, an attempt to comprehend criminality of the authorities in the state they left, defending their right for freedom.

The results. End of the Second World War resulted into movement of resistance of hundreds of thousands of Ukrainians who due to various conditions ended up outside the borders of Ukraine and resisted forced return to USSR. The article analyzes the reasons of how refugees and transferred persons recalled traumatic experience of being in the country of residence, first of all – famine of 1932–1933 and its active promulgation of facts of “non-human extermination”. This was reached by various means, first of all – through publication of oral history of eyewitnesses of tragic events in numerous camp periodicals. The article investigates how this information was “suppressed” by Communistic propaganda. Huge efforts were applied to discredit Ukrainians-non-returnees as collaborators. This propagandistic narrative in advance leveled anti-Soviet statements and testimonies. The author points at conditions that were an obstacle for objective perception of objective testimonies of refugees about the crimes of Stalinism and realization of their scale. Negative public opinion was formed under influence of communistic propaganda: Ukrainian refugees collaborated with the Nazis, therefore, were hiding from the Soviet authorities; so, they, therefore, were non-objective in their evaluation and exaggerated crimes of Bolshevik regimes.

Conclusions. Beginning of wide promulgation of the Famine facts as a crime against humanity outies the USSR borders during the postwar era became possible thanks to conscious activity of refugees and displaced persons who ended up in foreign countries and resisted returning them “home”. At the same time European community turned out to be weak so to fully evaluate danger of propagandistic rhetoric of equating of almost every Ukrainian who dared to speak publicly about the Soviet repressions and camps, as well as about the famine in Ukraine – with the Nazism.

Keywords: oral history, Holodomor, Second World War, displaced persons, emigration, propaganda

Citation: Boriak, T. (2022). Oral History of Displaced Persons about the Tragedy of the Great Famine in Ukraine as an Instrument of Discredit of Ukrainians in Postwar Europe (1945 – Beginning of 1950s). *Grani*, 25(2), 35-43

Свідчення переміщених осіб про трагедію Великого Голоду в Україні як інструмент дискредитації українства у повоєнній Європі (1945 – поч. 1950-х рр.)

Боряк Тетяна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

Вільнюський університет (Вільнюс, Литва)

Анотація

Мета дослідження. Простежити, як репатріація українців після Другої світової війни впливала на наратив про голод, що оприлюднювався під час їх перебування у таборах для переміщених осіб у західній зоні окупації, вивчити обставини формування ідеологічного кліше про свідків голоду як нацистських колаборантів. В умовах повномасштабної агресії Росії проти України актуальним є з'ясування особливостей масового переміщення українців на Захід під час і після війни, збереження ними відчуття належності до певної етнічної спільноти, намагання осмислити злочинність влади в країні, яку вони залишили, відстоюючи своє право на свободу.

Результати. Закінчення Другої світової війни спричинило рух протидії сотень тисяч українців, які в силу різних обставин опинилися за межами країни, примусовому поверненню до СРСР. Розглянуто причини розгортання пригадування біженцями та переміщеними особами травматичного досвіду перебування в країні походження, насамперед – голоду 1932–1933 рр., та активного оприлюднення фактів “нелюдського винищення”. Це досягалося різними засобами, передусім – через публікацію усних свідчень очевидців трагічних подій у численних табірних періодичних виданнях. Досліджено, як ця інформація “гасилася” комуністичною пропагандою. Було докладено значних зусиль для дискредитації українців-“неповерненців” як колаборантів. Цей пропагандистський наратив наперед нівелював антирадянські заяви та свідчення. Оцінено обставини, які перешкоджали об’єктивному сприйняттю свідчень біженців про зlodіяння сталінізму, та усвідомленню їх масштабів. Під впливом комуністичної пропаганди формувалася негативна суспільна думка: українські біженці співпрацювали з нацистами, а відтак ховалися від радянського режиму; отже, вони, мовляв, були необ’єктивними у своїй оцінці та перебільшували злочини більшовицького режиму.

Висновки. Початок широкого оприлюднення фактів Голоду як злочину проти людяності за межами СРСР у повоєнні роки став можливим завдяки свідомій активності біженців та переміщених осіб, які опинилися на чужині та опиралися поверненню “додому”. Водночас європейська спільнота виявилася слабкою, щоби повною мірою оцінити небезпеку пропагандистської риторики ототожнення чи не кожного українця, який наслідився говорити вголос про радянські репресії і табори, а також про голод в Україні, – з нацизмом.

Ключові слова: усна історія, Голодомор, Друга світова війна, переміщені особи, еміграція, пропаганда

Цитування: Боряк Т. Свідчення переміщених осіб про трагедію Великого Голоду в Україні як інструмент дискредитації українства у повоєнній Європі (1945 – поч. 1950-х рр.). Науково-теоретичний альманах Грані. 2022. Том 25. №2. С. 35 - 43.

Дослідження уможливлене фінансовою підтримкою Вільнюського університету (Литва) та Фондації Маріуса Якуліса Джейсона, Литва (Marius Jakulis Jason Foundation, Lithuania). Авторка складає також щире подяку Юридичній фірмі Елліс у Литві (Law Firm Ellex, Lithuania) за організацію евакуації родини авторки з України та допомогу з її утримання в Литві.

Вступ.

Завершення Другої світової війни гостро поставило перед світом проблему “біженця”, – невдовзі в документах ООН така особа буде визначена як така, що залишила країну, громадянином якої вона була, і яка, незалежно від того, чи зберегла вона своє громадянство, чи ні, стала жертвою нацистського чи інших режимів, що брали участь у Другій Світовій війні на боці гітлерівців, чи жертвою режимів, яка допомагала Німеччині та її сателітам. Відповідно, “переміщеними особами” (або скорочено ДіПі – Displaced Persons, DP) уважали тих, хто заходами нацистського режиму були вислані з країн свого громадянства або попереднього місця проживання з расових, релігійних чи політичних мотивів або

вивезені з метою використання їх як дешевої робочої сили (Павленко, 2003).

Мета дослідження: простежити, як репатріація українців після Другої світової війни впливала на наратив про голод, що оприлюднювався під час їх перебування у таборах для переміщених осіб у західній зоні окупації, вивчити обставини формування ідеологічного кліше про свідків голоду як нацистських колаборантів.

В умовах повномасштабної агресії Росії проти України актуальним є з'ясування особливостей масового переміщення українців на Захід під час і після війни, збереження ними відчуття належності до певної етнічної спільноти, намагання осмислити злочинність влади в країні, яку вони залишили, відстоюючи своє право на свободу.

Методологія базується на використанні сукупності загальнонаукових методів: історичного, структурно-функціонального, порівняльного, аналітичного.

Наукова новизна. Наведені дані щодо політики з дискредитації свідчень українців про трагічні події 1932–1933 рр. у повосенній Європі демонструють укоріненість пам'яті про голод серед українців й, водночас – механізм формування недовіри до усної історії голоду серед західної аудиторії, допомагають спростувати концепцію про вигадання голоду, який нібито придумала влада США у середині 1980-х рр. з метою протидії СРСР.

Аналіз літератури. Історіографія проблематики може бути розглянута по кількох напрямках (Подобєд, 2019). Це загальні аспекти історії переміщених осіб у повосенній Європі та політика щодо них (Маруняк, 1985; Стрільчук, 1999; Очеретяний, 2011; Рудик, 2003), функціонування таборів для переміщених осіб в західній зоні окупації (Самчук, 1979) та перебування в них біженців, їх повсякденного життя (Подобєд, 2018), окремо – підготовки та видання таборової преси (Сидоренко, 2000).

Джерелами дослідження стали спогади, свідчення, публікації, виступи українських біженців, пов'язані з голодом або їхнім становищем у Європі (Багрянний, 1946; Воропай, 1953; Проценко, 2013; Запорожець-Девлад, 1955; Калынок, 1955; Пігідо-Правобережний, 1948; Степовий, 1947 та ін.).

Результати дослідження.

Основні шляхи вирішення проблеми біженців та переміщених осіб були визначені Ялтинськими угодами 1945 р. та низкою додаткових угод про репатріацію, згідно з якими США, Великобританія, Бельгія та Франція зобов'язувалися передати СРСР його громадян в примусовому порядку (Шаповал, 2007).

Показово, що під час відзначення 15-х роковин Голоду, що відбулось у Мюнхені, один із свідків цих трагічних повосенніх років, історик і культурний діяч української діаспори в Німеччині Федір Пігідо (псевд. Правобережний) із відчаєм писав про “домоклів меч Ялти”: «Не дивуйтесь, коли ці колишні підсовєтські українці будуть називати себе волиняками, галичанами, латишами, румунами, навіть турками. Не дивуйтесь, якщо вони записані католиками, протестатами, магометанами, – їх примусила до того страшна дійсність еміграції, їх примусили до цього “Ялтинські угоди”» (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 47).

Постанова Генеральної Асамблеї ООН від 7 лютого 1946 року про неможливість насильницької репатріації (прийнятої за участі очільниці Комісії ООН з прав людини, колишньої першої леді Елеонори Рузвельт) доля переміщених осіб не полегшила. В таборах ДіПі завдання з виявлення військових злочинців та окремо – біженців, які висловлювали небажання повертатися до Радянського Союзу, було покладено на контрольні комісії (Берберова, 2000).

Як результат, у таборах ДіПі, що розміщувалися на контрольованих західними союзниками

територіях Німеччини та Австрії (Маруняк, 1985, с. 42–43), розпочалося ледь не полювання на українців, за висловлюванням очевидців, “людоловство” «людей ловлено по дорогах, по приватних домах, по таборах, звозжувано за колочі дроти і... мов би товар, відвозжувано на “родіну”» (Самчук, 1979, с. 7). Наведемо ще одне нещодавно опубліковане свідчення про колишнього “неповерненця”: у 1947 р. чи 1948 р., коли він був на заробітках за межами табору ДіПі, зникла його дружина з дітьми. До кінця свого життя він безуспішно шукав відповіді на питання: “Їх викрали? Їх виманили? Чому саме його родину? Чи полювали за ним? Їх взяли помилково, замість когось іншого?” (Проценко, 2013, с. 391–392).

Додамо, що процес репатріації до СРСР розгортався на тлі складних економічних процесів, що відбувалися у нещодавно звільнених від нацизму Німеччині та Австрії. Зруйнована війною Європа не могла адаптувати таку велику кількість людей. Їх масова присутність ставала на заваді невідкладного відновлення зруйнованої війною економіки. Також політику репатріації проводила Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (УНППА) (United Nation Relief and Rehabilitation Administration – UNRRA), створена в жовтні 1945 р. з метою утримання таборів (Примаченко, 2011). Станом на березень 1946 р., українців в таборах ДіПі в Німеччині та Австрії перебувало понад 250 тис. осіб (Україна в епіцентрі, 2021, с. 288).

Як виявилось, значну частину контингенту, що відмовлялася повертатися до СРСР, складали біженці та переміщені особи з України. Як писав І. Багрянний, “дивуючи тим цілий світ” (Багрянний, 1946, с. 1). Поляки, чехословаки, румуни, угорці, югослави запитували, чому українці тікають від “російських братів” (Калынок, 1955, р. 13).

Значною мірою небажання сотень тисяч українців повертатися додому було викликане страхом радянських репресій. Адже для багатьох це означало арешти і заслання до таборів. Як вірно підмітив Володимир Ш-ко, який зазнав репресій в СРСР, у листі з Баварії від 12 серпня 1945 р: “Тепер я залишаюсь у тій же Німеччині, бо до нових концтаборів їхати не хочу”. (Степовий, 1947, с. 56).

На практиці доходило до підробки документів, втеч з таборів, переходів до іншої зони окупації (Rud, 2012, р. 8), а у разі повної безвиході – самогубства (Маруняк, 1985, с. 55).

Виразником настроїв групи українців-“неповерненців” став поет, прозаїк та громадський діяч Іван Багрянний, який 1945 р. після років боротьби з більшовизмом емігрував до Німеччини. Його памфлет “Чому я не хочу вертатися до СРСР?” (1946) набув великого розголосу, адж чи не уперше Захід почув аргументи “переміщених осіб” з України проти репатріації до СРСР. Варто наголосити, що на підсилення рішучої відмови повертатися “додому” Багрянний наводив, зокрема, вражаючі факти про голод 1933 р. в українських селах, включно із свідченнями про людоїдство (Багрянний, 1946, с. 13–16).

Атмосферу, яка панувала під час організації відправлення репатріантів до СРСР, яскраво описав О. Запорожець-Девлад – український прозаїк, етнограф, актор, якому вдалося емігрувати до Аргентини. Він згадував, як в серпні 1945 р. до табору ДіПі, організованого під британським протекторатом у м. Ріміні (Італія), де утримувалися близько 10 тисяч українських воїнів Першої української дивізії, прибула радянська репатріаційна комісія. Упродовж одного місяця її члени разом з британцями намагались отримати від українців згоду на повернення додому. Не досягнувши мети, англійський старшина наказав викласти йому причини незгоди у письмовій формі. Уже наступного дня таборовики підготували листа про відмову повертатися до СРСР. В ньому, починаючи від XII ст., вони виклали історію завоювання Росією України. Тут серед інших трагічних подій було згадано “штучний” голод 1933 р., який називався “завершенням цього нелюдського винищення”, що “спричинив голодову смерть около десяти мільйонів українців” (Запорожець-Девлад, 1955, с. 214–220).

Репатріація українських біженців і переміщених осіб до місць передвоєнного проживання відбувалася в умовах надзвичайного ідеологічного тиску, передусім – з боку комуністичної пропаганди. Її риторика була направлена проти українських колаборантів. Радянська влада чудово розуміла, що “неповерненці” із ДіПі є її запеклими ідейними ворогами, а отже, докладала значних зусиль до дискредитації таких осіб. Про це переконливо свідчать, зокрема, заяви представників СРСР в ООН: українців називали “агентами німецького гестапо, агентами німецької розвідки, найманцями німецького генерального штабу”; стверджувалося, що особи, які не хочуть повертатися додому, не можуть розглядатись як біженці та взагалі не повинні бути у зоні відповідальності УНРРА; що “табори переміщених осіб готують кадри воєнних найманців”, великий вплив в них мають “агенти гестапо” тощо (Маруняк, 1985, с. 41–42).

У свою чергу, подібне нагнітання спричинило відчутне зростання у Європі антиукраїнських настроїв, які надалі посилювалися задекларованим бажанням СРСР будь-що повернути радянських громадян “додому” (а фактично – в табори). Така, за влучним висловлюванням Дж. Мейса, “демонізація образу українців була кон’юнктурою багатьох сил” (Великий голод, 2008, с. 603).

Забігаючи наперед, зауважимо, що подібне звинувачення українців-біженців та переміщених осіб в колаборації продовжувало переслідувати їх на місцях нових поселень.

Повоєнну ситуацію, що склалася в Західній Європі, ускладнював пієтет перед СРСР, що назвав найбільших втрат у війні (Маруняк, 1985, с. 40): “тріумфи їх східного альянта запаморочували їх [західних союзників. – Т. Б.] глуд” (Самчук, 1979, с.). Ф. Пігідо з жалем констатував прорадянські і просталінські настрої народів, які перебували під нацистською окупацією (французи, поляки, чехи)

та висловлювали щирі сподівання на перемогу над нацизмом Радянським Союзом, так само і на соціалізм з новим обличчям, який буде кардинально відмінним від соціалізму довоєнного (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 4–5). Навіть певні кола “старої” еміграції теж виявляли прихильне ставлення до СРСР (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 6).

Тим часом біженці та переміщені особи родом з України, які волею долі опинилися за межами СРСР, у суспільстві, що у недалекому минулому звільнилося від нацизму, уперше отримали можливість відкрито «оприятити» у свою правду і свій біль про радянську дійсність. Трагічні події Голоду 1932–1933 рр. були її суттєвою складовою.

Про загальні масштаби видавничої діяльності українців в таборах ДіПі впродовж 1945–1951 рр. свідчить кількість назв часописів – 1624 (Маруняк, 1985, с. 212). Звісно, до цього числа могли увійти видання-одноденки. А втім, кількість їх вражає. Серед них були і спомини про голод 1932–1933 рр. Нам вдалося виявити чотири назви газет, 13 чисел за 1946–1953 рр. у таборах ДіПі в Німеччині (з виявлених 21-ї назви та 44-х статей за 1946–1953 рр.): “Українські вісті” у Новому Ульмі, 10 номерів; по одному номеру “Громадянка” та “Авангард” у Мюнхені, і “Промінь” у Зальцбурзі (Австрія), які містили спогади людей про голод. Самих же часописів зі згадками про голод було більше – зокрема, це статті, присвячені вшануванню пам’яті померлих від голоду. Маємо дані і про те, що біженці ділилися спогадами про “розкуркулювання, про вивезення на заслання, про нелюдський терор тощо”.

Крім публікації у пресі, маємо дані про своєрідний проект із записування усної історії. Майбутній український етнограф, фольклорист, біолог, мемуарист і письменник в еміграції Олекса Воропай свідчив, що низку оповідей про голод він записав в “переходовому таборі” м. Мюнстер (Німеччина) у 1948 р. у колишньому гаражі військових автомашин під час тривалого очікування переправки до Англії (Воропай, 1953, с. 24–25). “Була зима, робити нічого, вечори довгі і нудні. Щоб скоротити час, люди розповідали хто що знав. А що було там багато селян з Наддніпрянщини, то вони згадували своє життя-буття під “советами” і розповідали. Я записав тоді чимало речей, а між ними і свідчення про голод весною в 1933 р.” (Воропай, 1953, с. 25). А пізніше, готуючи книгу спогадів про голод, О. Воропай отримав “чимало листів від своїх колишніх співбесідників”.

Серед переміщених осіб від свідків голоду (“з перших рук”), які жили в таборах УНРРА у Західній зоні Німеччини, збирав матеріали Петро Долина (псевдонім економіста Тимофія Соснового, чий брат Степан надрукував в окупаційній пресі перше науково обґрунтоване дослідження про кількість жертв голоду). Відомо, що він опитав 119 осіб про торгсїни (Dolyna, 1955, р. 4, 84, 134).

Історик, публіцист Дмитро Соловей, який пробув в таборі для переміщених осіб п’ять років, у своїй збірці усної історії “Голгота України” (1953)

опублікував розлогий спогад Івана Климка про голод. Д. Соловей записав інтерв'ю, про що маємо засвідчення підписами І. Климка: “Усе написане тут Дмитром Соловием про те, що діялося в 1929–1933 рр. у Федіївській сільраді Решетилівського району на Полтавщині (про колективізацію, арешти, розкуркулення й страхіття голоду) подане за моїм оповіданням і ЦІЛКОМ ВІДПОВІДАЄ ТОМУ, ЩО ДІЙСНО БУЛО [так у тексті. – Т. Б.], що я, Іван Климко, і стверджую своїм власноручним підписом”. Голова табору ДПП ім. Лисенка в Ганновері В. Кравчук “ствердив” власноручність підпису І. Климка своїм підписом і печаткою (Соловей, 1952, с. 47). Соловей подає своєрідні інструкції з написання усної історії: “факти й події змальовуйте правдиво й безсторонньо, бо для науки потрібна й корисна тільки правда [виділено автором – Т. Б.]”. Цей перелік можна продовжити.

Проте ідеологічне кліше “колаборанта”, насаджуване Радянським Союзом по відношенню до “неповерненців”, в очах західної аудиторії наперед зводило нанівець антибільшовицькі заяви та свідчення, зокрема усну історію голоду. Відбувалося закладання своєрідної матриці: провідники націонал-соціалістичного режиму – Гітлер, і Геббельс згадували про голод як злочин комуністів (що було правдою), а отже кожен, хто поширював інформацію про голод, автоматично ставав на бік нацистів; це давало підстави вважати його колаборантом і посібником нацизму. Подібна матриця була вигідна тоталітарному режиму. Однак закладався і другий логічний ланцюжок: якщо українці не хочуть повертатися додому, а перед тим були готові без страху за своє життя відступати разом з німецькими військами, значить українці співпрацювали із нацистами під час війни і бояться нести відповідальність за свою колаборацію перед радянською владою. Цей незбагнений з точки зору пересічного громадянина “логічний” зв'язок влучно схарактеризував у своїх спогадах В. Л.: сказати, що ти голодний – означає поширювати гітлерівську пропаганду та контрреволюцію (The Black Deeds, 1953, р. 266–267).

Оповідані очевидцями історії не викликали довіри у західній аудиторії. Ось як оцінював таку ситуацію Михайло Вербицький, упорядник книги “Найбільший злочин Кремля” (Лондон, 1952): “Пересічний мешканець західного світу, внаслідок попереднього замовчування, сьогодні не вірить, що міг існувати взагалі такий, штучно викликаний голод. ... з цього не дивуємося, бо розуміємо неймовірність таких речей для нормальної людини, що звикла до інших відносин...” (Вербицький, 1952, с. 5). Або: “Для пересічної людини на вулиці будь-якої західної країни майже неможливо осягнути глибину зuboжіння/страждань, до якого комунізм привів мільйони людей...” (Мукула, 1955, р. 7). Це так само стримувало очевидців голоду записувати чи транслювати усну історію про пережите восени 1932 – влітку 1933 рр.

Виявилось, що Заходові було байдуже і він зайнятий своїми справами. В рукописах Дмитра

Гойченка (про викрадення його родини уже йшлося вище), написаних наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. (виявлених в емігрантському архіві Сан-Франциско 1994 р.) знаходимо запис: тут “розповіді про десятки мільйонів каторжників, звірячі тортури, пограбування народу, яке не має аналогів, і заморення голодом десятків областей – всього лише пригродницький роман”, а Захід спокійно купує те, що зроблено в тому числі за допомогою голоду (Проценко, 2013, с. 592). Йому із гіркотою вторить Ф. Пігідо: “тут, на Заході, нам – людям зі Сходу – не завжди вірять, досить часто нас не розуміють, ба навіть не хочуть розуміти. Нас, підсоветських людей, іноді намагаються видавати за щось подібне до *Untermensch*’ів. І то не тільки нас, “переміщених”, – така вже мабуть доля всіх вигнанців, але нас – усіх колишніх і теперішніх підсоветських громадян – які, мовляв, неспроможні розв'язати своєї власної долі, які, отже, гідні свого тотального [тоталітарного. – Т. Б.] уряду” (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 1).

Свідченням біженців про злочини більшовицької влади не те що не вірили (“українці пояснювали свої мотиви, але їм не вірили” (Kalynuk, 1955, р. 14), їх намагалися не слухати, керуючись логікою: біженці тікали від радянського режиму, отже, вони були його противниками, були неоективними у своїй оцінці цього режиму та перебільшували їх масштаби (Мукула, 1955, р. 7). Найгіршим було судження, що комунізм у СРСР “цілком логічно випливає з усієї історії цієї країни” і, відповідно, не існує іншого інструменту управління цієї території з людьми. Подібні висловлювання робили громадські діячі, яких вважали за знавців СРСР і до думки яких дослухались (Пігідо-Правобережний, 1948, с. 2).

З другого боку, зокрема ця відчайдушна спроба вихідців із радянської України свідчити перед Заходом про страшні часи колективізації та голоду через десятиліття була використана (свідомо чи під тиском) пропагандистами від науки. Ідеться про заяву представника України в Комісії ООН з прав людини історика Івана Хмеля на 38-й сесії Генеральної асамблеї ООН (1983). За його словами, дослідження про “вигаданий голод, який нібито мав місце в Українській СРР п'ятдесят років тому», виник на основі свідчень “українських буржуазних націоналістів”, які прислужували Гітлеру, а потім втекли до США, де і поширили “брехливі чутки про голод”, щоб виправдати своє перебування там (Великий голод, 2008, с. 278). І в той же час, 1982 р., в Лондоні, на кошти англійської громадськості було відкрито фонтан-пам'ятник як символ “покаяння” перед біженцями, виданими проти їхньої волі Радянському Союзові (Проценко, 2013, с. 387).

Згодом на одному із засідань Міжнародної комісії з розслідування голоду (створена 1988 р.), було озвучено тезу, що тогочасне нерозуміння сутності радянської держави Великобританією та США мало трагічні наслідки для мільйонів радянських громадян, адже ці люди відправлялися “на смерть чи рабську працю в Гулазі” (Итоговый отчет, 1992, с. 157). Так,

за визнанням сучасних істориків, насильницька релатриція союзниками громадян УСРР “вела до того, що тільки мала частина післявоєнних емігрантів відважувалася свідчити про Голодомор” (Сисин, 2003, с. 152).

Висновки.

Початок широкого оприлюднення фактів Голоду як злочину проти людяності за межами СРСР у повоєнні роки став можливим завдяки свідомій активності біженців та переміщених осіб, які опинилися на чужині й відмовлялися повертатися “додому”. Значною мірою актуалізація цієї тематики була викликана як зовнішніми факторами – можливістю сміливо висловлюватися в західному світі, щойно звільненому від нацизму, так і внутрішніми – потребою проговорювати особисту травму. Останнє підсилювалося нагальною необхідністю довести неможливість повернення в країну, яка була, але лише за чотири десятиліття буде визнана “імперією зла” (Рональд Рейган, 1983). Як наслідок, можна говорити про черговий інформаційний прорив, здійснений ширшим “фронтом” за рахунок оприлюднення усної історії голоду “неповерненцями”.

Однак парадокс і, водночас, трагізм ситуації полягали в тому, що сутність свідчень про тоталітарний режим в СРСР, запропонованих біженцями, йшла врозріз із уявленнями та готовністю західної аудиторії адекватно сприйняти цей наратив. Крім економічних труднощів післявоєнного часу, давалися взнаки пієтет до СРСР, що зазнав найбільших втрат у Другій світовій війні, відтак – радянські настрої європейських країн, нерозуміння західними союзниками тонкощів політичного життя в СРСР, масштабів репресій проти українців та, як наслідок – відсутність розуміння небажання українців повертатися додому. Усе це склало благодатне підґрунтя для нейтралізації вибухового потенціалу свідчень колишніх радянських

громадян, розгортання та просування кремлівських пропагандистських наративів на європейських (і не лише) теренах.

У довоєнні роки згадка про голод трактувалась в СРСР як наклеп на радянську владу, вияв контрреволюції та ворожості українця до радянської влади. Заповнення інформаційного поля новими свідченнями “неповерненців” про мільйонні жертви в УСРР внаслідок голоду 1932–1933 рр., примусило радянських пропагандистів висунути принципово інший концепт – українець-біженець, який згадує про голод, є нацистським колаборантом. Європейській спільноті було запропоновано прийняти наступне обґрунтування: про голод як злочин згадував Гітлер; українці ховаються в Європі від радянської влади, боючись не ГУЛАГу, а переслідувань за свою співпрацю з нацистами. Так було закладено механізм для ототожнення чи не кожного українця, який намілювався говорити вголос про радянські репресії і табори, а також голод в Україні – з нацизмом. Доводиться констатувати, що така ситуація зберігалась аж до середини 1980-х рр., коли українська діаспора, готуючись до 50-х роковин Голоду активізувала роботу щодо поширення інформації про цю трагедію українства. На той час документальні свідчення про сталінські злочини були ще недоступні, – правду світові знову почала доносити “недочута” у повоєнні роки усна історія. Однак вона усе ще сприймалася як ненадійне джерело, вигадане “нацистськими колаборантами”, але тепер до цього додалася теза про задіяність Державного департаменту США із метою дискредитації СРСР.

Вочевидь, на часі дослідження наступних десятиліть (поч. 1950-х – поч. 1980-х рр.) з точки зору пригадування голоду українців діаспори до початку роботи Комісії США та Дж. Мейса з голоду, а також еволюцію ідеологічного кліше про голод як видумку нацистів та їхніх колаборантів.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Багрянний І. Чому я не хочу вертати на “родину”. Лондон: Друком і накладом Укр. центр. бюро в Лондоні, 1946. 41 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/politologiya/158-bagryaniy-i-chomu-ya-ne-hochu-povertat-is-do-sssr/>.
- Берберова Н. Дело Кравченко. История процесса. Берберова Н. Н. Последние и первые. Дело Кравченко. М.: Издательство им. Сабашниковых, 2000. 320 с. URL: http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm.
- Великий голод в Україні 1932–1933 років: у IV т. Т. IV / Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932–1933 рр. в Україні / виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс; наук. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с.
- Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Запланований штучний голод в Україні 1932–1933 років: Факт. матеріал зібрано серед членів ДОБРУСу у В. Британії – живих свідків голоду. Лондон: Демокр. об-ня бувших репресованих українців Советами (ДОБРУС) у В. Британії, 1952. 112 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20551/file.pdf>.
- Воропай О. В дев’ятім крузі... Лондон: Вид. СУМУ, 1953. 48 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5087/file.pdf>.
- Запорожець-Девлад О. В одвічній боротьбі: зб. нарисів і оповідей. Буенос-Айрес, 1955. С. 214–220. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/363/file.pdf>.
- Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. Т. 1. Роки 1945–1951. Мюнхен: Академічне Видавництво д-ра Петра Белея, 1985. 405 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/4966-marunyak-v-ukrayinska-emigratsiya-v-nimechchini-i-avstriyi-po-drugiy-svitoviy-viyni-t-1-roki-1945-1951/>.
- Очеретяний С. Політика західних окупаційних властей щодо українських біженців і переміщених осіб у Німеччині (1945-1949 рр.): дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2011. 190 арк.

Итоговый отчет. 1990 г. Международная Комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 годов / отв. за выпуск В. Б. Евтух. Киев, 1992. 192 с.

Павленко М. Біженці та переміщені особи. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischeni.

Пігідо-Правобережний Ф. "8.000.000". З нагоди сумної річниці (1933–1948), в день жалобної панахиди в St. Lukaskirche (Muenchen). 14-го березня 1948 р. 51 с. URL: https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2020/05/Pigido_Ukrainian-Transcription.pdf.

Подобед О. Українська планета ДіПі: культура та повсякдення. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2018. 396 с.

Подобед О. Українська родина в епоху ДіПі. Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. 2019. URL: <https://uamoderna.com/md/podobed-displaced-person>.

Примаченко Я. (Шолох). Переміщені особи, Енциклопедія історії України: Т. 8: Па-Прик. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2011. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Peremischeni_osoby.

Проценко П. Свидетель. Гойченко Д. Красный апокалиспис: сквозь раскулачивание и Голодомор. Мемуары свидетеля. Київ: А-ба-ба-га-ла-ма-га, 2013. С. 366–399.

Рудик С. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945–1953 рр.) : дис... канд. іст. наук: 07.00.02. К., 2003. 177 арк.

Самчук У. Планета Ді-Пі. Вінніпег: Інститут Дослідів волині, Накладом Товариства "Волинь", 1979. 355 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/memuari/379-samchuk-u-plyaneta-di-pi/>.

Сидоренко Н., Сидоренко О. Журналістська "планета Ді-Пі": Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців у Європі після II Світової війни (1945–1950) / Центр інновацій та розвитку, Дослідницький центр історії української преси. К.: [б.в.], 2000. 176 с.

Сисин Ф. Науково-публіцистична література української діаспори з проблем голодомору / Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. К.: Наук. думка, 2003. С. 148–164.

Соловей Д. Стежками на Голготу: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929-1933 роках. Ч. 1 / Перед. М. Стахова. Нью-Йорк; Детройт; Скрантон: Укр. Вільна Громада в Америці, 1952. 88 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1628/file.pdf>.

Степовий О. Ясир. На чужині. Мюнхен : Українське видавництво "Гільце", 1947, 64 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/37-stepoviy-o-yasir/>.

Стрільчук Л. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни: дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Луцьк, 1999. 174 арк.

Україна в епіцентрі протистояння світових систем (1939–1990) / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Академперіодика, 2021. 544 с., 96 с. іл. (Україна. Нариси історії). URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&i21dbn=elib&p21dbn=elib&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=elib_all&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=i&d=&s21colorterm=0&s21str=0016477.

Шаповал Ю. Ді-Пі. Енциклопедія сучасної України / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Желязняк та ін.; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2007. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480.

The Black Deeds of the Kremlin: A White Book: 2 vols / Ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, P. P. Pavlovych, I. I. Sandul and A. P. Stepoviy; Transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. Toronto; Detroit, 1953–1955. Vol. 1: Book of the Testimonies. Toronto : Ukr. Assoc. of Victims of Russ. Commun. Terror, 1953. 544 p.

Dolyna P. Famine as political weapon / The Black Deeds of the Kremlin: A White Book: 2 vols / Ed. by S.O. Pidhainy, V.I. Hryshko, P.P. Pavlovych, I.I. Sandul and A.P. Stepoviy; Transl. by M. Coach, J. Hladun, A. Oreletsky and O. Prychodko. - Toronto; Detroit, 1953-1955. Vol. 2: The Great Famine in the Ukraine in 1932-1933. Detroit : Dem. Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Sov. Regime, 1955. P. 3–140. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/12607-the-black-deeds-of-the-kremlin-a-white-book-vol-2-the-greate-famine-in-ukraine-in-1932-1933/>.

Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London : The Ukrainian Youth Association in Greath Britain, 1955. 160 p.

Mykula W. Foreword. Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of russian bolshevik occupation in Ukraine. London : The Ukrainian Youth Association in Greath Britain, 1955. P. 7–8. Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12634/file.pdf>.

Rud V. Plus One. Reflections. Ukrainian Weekly. August 5, 2012. №32. P. 8. URL: http://ukrweekly.com/archive/pdf3/2012/The_Ukrainian_Weekly_2012-32.pdf.

REFERENCES

- Bahrianyj, I. (1946). Chomu ia ne khochu vertaty na "rodinu" [Why I don't Want to Return to My "Homeland"]. London: Drukomy i nakladom Ukr. tsentr. biuro v Londoni. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/politologiya/158-bagryaniy-i-chomu-ya-ne-hochu-povertatis-do-sssr/>.
- Berberova, N. (2000). Delo Kravchenko. Istoriya processa [Kravchenko's Case. Process History]. In Berberova N. N. Poslednie i pervye. Delo Kravchenko. Izdatel'stvo im. Sabashnikovyx. Retrieved from http://www.belousenko.com/books/berberova/berberova_kravchenko.htm.
- Dolyna, P. (1955). Famine as political weapon. In *The Black Deeds of the Kremlin: A White Book*. 2 vols. Ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, & A. P. Stepovyj; Transl. by M. Coach, J. Hladun, & O. Prychodko. Toronto; Detroit, 1953-1955. Vol. 2 (The Great Famine in the Ukraine in 1932-1933). Detroit: Dem. Organization of Ukrainians Formerly Persecuted by the Sov. Regime, 3-140. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/12607-the-black-deeds-of-the-kremlin-a-white-book-vol-2-the-greate-famine-in-ukraine-in-1932-1933/>.
- Itogovyj otchet. 1990 g. [Final Report. 1990]. (1992). Mezhdunarodnaya Komissiya po rassledovaniyu goloda na Ukraine 1932-1933 godov. Otv. za vypusk V. B. Yevtukh. Kiev.
- Kalynyk, O. (1955). Communism – the Enemy of Mankind. Documents about the Methods and Practice of Russian Bolshevik Occupation in Ukraine. London: The Ukrainian Youth Association in Greath Britain.
- Maruniak, V. (1985). Ukrains'ka emigratsiia v Nimechyni i Avstrii po druhij svitovij vijni [Ukrainian Emigration to Germany and Austria after the Second World War]. T. 1. (Roky 1945–1951). Miunkhen: Akademichne Vydavnytstvo d-ra Petra Beleia. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/4966-marunyak-v-ukrayinska-emigratsiya-v-nimechyni-i-avstriyi-podrugiy-svitoviy-viyni-t-1-roki-1945-1951/>.
- Mykula, W. (1955). Foreword. In Kalynyk O. Communism the enemy of mankind. Documents about the methods and practice of Russian bolshevik occupation in Ukraine. London: The Ukrainian Youth Association in Greath Britain, 7–8. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/12634/file.pdf>
- Ocheretiany, Ye. (2011). Polityka zakhidnykh okupatsijnykh vlastej schodo ukrains'kykh bizhentsiv i peremischenykh osib u Nimechyni (1945-1949 rr.) [The policy of the Western occupation authorities towards Ukrainian refugees and displaced persons in Germany (1945-1949)]. Dys. ... kand. polit. nauk : 23.00.02. Chernivtsi.
- Pavlenko, M. (2003). Bizhentsi ta peremischeni osoby [Refugees and Displaced Persons]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 1 (A-V). Redkol.: V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo "Naukova dumka". Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Bizhentsi_peremischeni.
- Pihido-Pravoberezhnyj, F. (1948, Mar. 14). "8.000.000". Z nahody sumnoi richnytsi (1933–1948), v den' zhalobnoi panakhydy v St. Lukaskirche (Muenchen) ["8,000,000." On the Occasion of the Sad Anniversary (1933-1948), on the Day of the Mourning Service in St. Lucaskirche (Muenchen)]. Retrieved from https://holodomor.ca/wp-content/uploads/2020/05/Pigido_Ukrainian-Transcription.pdf.
- Podobied, O. (2018). Ukrains'ka planeta DiPi: kul'tura ta povsiakdennia [Ukrainian Planet DP: Culture and Everyday Life]. Zhytomyr: Vyd. O. O. Yevenok.
- Podobied, O. (2019). Ukrains'ka rodyna v epokhu DiPi [Ukrainian Family in the DP Era]. *Ukraina moderna*. Mizhnarodnyj intelektual'nyj chasopys. Retrived from <https://uamoderna.com/md/podobied-displaced-person>.
- Protsenko, P. (2013). Svydetel' [Witness]. In Hojchenko, D. Krasnyj apokalypsys: skvoz' raskulachyvanye y Holodomor. Memuary svydetelia [Red Apocalypse: Through Dekulakization and the Holodomor. Memoirs of a Witness]. Kyiv: A-ba-ba-ha-la-ma-ha.
- Prymachenko, Ya. (Sholokh). (2011). Peremischeni osoby [Displaced persons]. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. T. 8 (Pa-Pryk). Redkol. V. A. Smolij (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Naukova dumka. Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=Peremischeni_osoby.
- Rud, V. (2012, Aug. 5). Plus one. Reflections. *Ukrainian Weekly*, 32, 8. Retrieved from http://ukrweekly.com/archive/pdf3/2012/The_Ukrainian_Weekly_2012-32.pdf.
- Rudyk, S. (2003). Pereselenia ukrains'kykh bizhentsiv i peremischenykh osib do SShA ta Kanady pislia Druhoi svitovoi vijny: prychyny, osoblyvosti, naslidky (1945-1953 rr.) [Resettlement of Ukrainian refugees and displaced persons to the United States and Canada after the Second World War: causes, features, consequences (1945-1953)]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.02. Kyiv.
- Samchuk, U. (1979). Plianeta Di-Pi [Planet DP]. Vinnipeh: Instytut Doslidiv volyni, Nakladom Tovarystva "Volyn". Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/memuari/379-samchuk-u-plyaneta-di-pi/>.
- Shapoval, Yu. I. (2007). Di-Pi [DP]. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Hol. redkol.: I. M. Dziuba, A. I. Zhukovs'kyj, M. H. Zhelezniak ta in. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen' NAN Ukrainy. Retrieved from https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26480.
- Solovej, D. (1952). Stezhkamy na Holhotu: Vynyschennia v Ukraini mil'joniv liudej terorom ta shtuchnym holodom v 1929-1933 rokakh [Paths to Golgotha: Vinnischennia in Ukraine Millions of People by Terror and Artificial Famine in 1929–1933]. Ch. 1. Perekl. M. Stakhova. N'iu-Jork; Detroit; Skrenton: Ukr. Vil'na Hromada v Amerytsi. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1628/file.pdf>
- Stepovyj, O. (1947). Yasyr. Na chuzhyni [Yasir. Abroad]. Miunkhen: Ukrains'ke vydavnytstvo "Hil'tse". Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/istoriya/37-stepoviy-o-yasir/>.
- Stril'chuk, L. (1999). Ukrains'ki politychni bizhentsi ta peremischeni osoby pislia Druhoi svitovoi vijny [Ukrainian Political Refugees and Displaced Persons after the Second World War]. Dys... kand. ist. nauk: 07.00.02. Luts'k.
- Sydorenko, N., & Sydorenko, O. (2000). Zhurnalists'ka "planeta Di-Pi": Ukrains'ka presa u taborakh vijs'kovopolonenykh, peremischenykh osib i bizhentsiv u Yevropi pislia II Svitovoi vijny (1945–1950) [Journalist's "Planet Di-Pi": Ukrainian Press at the Encampments of Volunteers, Migrants and Refugees in Europe after the 2nd Holy War (1945–1950)]. Tsentr innovatsij ta rozvytku, Doslidnyts'kyj tsentr istorii ukrains'koi presy. Kyiv.

- Sysyn, F. (2003). Naukovo-publitsystychna literatura ukrains'koi diaspori z problem holodomoru [Scientific and Journalistic Literature of the Ukrainian Diaspora on the Problems of the Holodomor]. *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny ta naslidky*. K.: Nauk. dumka.
- The Black Deeds of the Kremlin: A White Book. (1953). 2 vols. Ed. by S. O. Pidhainy, V. I. Hryshko, & A. P. Stepovyi; Transl. by M. Coach, & O. Prychodko. Toronto; Detroit, 1953–1955. Vol. 1 (Book of the Testimonies). Toronto: Ukr. Assoc. of Victims of Russ. Commun. Terror.
- Ukraina v epitsentri protystoiannia svitovykh system (1939-1990) [Ukraine at the Epicenter of the Opposition of World Systems (1939-1990)]. (2021). NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Akadempriodyka. (Ukraina. Narysy istorii). Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&i21dbn=elib&p21dbn=elib&s21stn=1&s21ref=10&s21fmt=elib_all&c21com=s&s21cnr=20&s21p01=0&s21p02=0&s21p03=id=&s21colorterms=0&s21str=0016477.
- Velykyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv [The Great Cold War in Ukraine in 1932–1933]. (2008). U IV t. T. IV. Zvit Konhresovo-prezydents'koi Komisii SShA z doslidzhennia Velykoho holodu 1932–1933 pp. v Ukraini. Vykonavchij dyrektor Komisii Dzhejms Mejs; Nauk. red. S. V. Kul'chyts'kyj. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Vyd. dim “Kyievo-Mohylians'ka akademiia”.
- Verbyts'kyj, M. (1952). Najbil'shyj zlochyn Kremlia: Zaplianovanyj shtuchnyj holod v Ukraini 1932–1933 rokiv: Fakt, materiial zibrano sered chleniv DOBRUSu u V. Brytanii – zhyvykh svidkiv holodu [The Biggest Crime of the Kremlin: Planned Artificial Cold in Ukraine in 1932–1933: Fact, Material Collected Among the Members of DOBRUS in Great Britain – the Living Witness of the Famine]. London: Demokr. ob-nia buvshykh represovanykh ukraintsiv Sovetamy (DOBRUS) u V. Brytanii. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/20551/file.pdf>.
- Voropaj, O. (1953). V dev'iatim kruzi... [In the Ninth Round ...]. London: Vyd. SUMu. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/5087/file.pdf>.
- Zaporozhets'-Devlad, O. (1955). V odvichnij borot'bi [In the Eternal Struggle]. Zb. narysiv i opovid. Buenos-Ajres. Retrieved from <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/363/file.pdf>.